

સ્વાદ્યાય, સત્સંગ અને ચિંતનમનન

સ્વાધ્યાય અને સત્સંગ

લેખક

પં. શ્રીરામ શર્મા આચાર્ય

પ્રકાશક :

યુગા નિમિષા યોજના વિસ્તાર ટ્રસ્ટ
ગાયત્રી તપોભૂમિ, મથુરા.

ફોન : (૦૫૬૪) ૨૫૩૦૧૨૮, ૨૫૩૦૩૮૮

મોબાઇલ ૦૯૮૨૭૦૮૬૨૮૭, ૦૯૮૨૭૦૮૬૨૮૮

ફેક્સ : (૦૫૬૪) ૨૫૩૦૨૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

શાખા : અમદાવાદ

ગાયત્રી શાનપીઠ

પાટીદાર સોસાયટી, જૂના વાડ્ય,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩

ફોન : ૨૭૫૫૭૨૫૨

સુધારેલી આવૃત્તિ-૨૦૧૦

કિંમત રૂ. ૬.૦૦

અનુક્રમણિકા

૧. સ્વાધ્યાય અને સત્સંગ	૩
૨. મનુષ્ય પર પરિસ્થિતિઓની અસર	૪
૩. સત્સંગનો મહિમા અપાર છે	૧૪
૪. મહાન પુરુષોનાં ચરિત્ર-ચિંતન પણ કલ્યાણકારી હોય છે	૧૭
૫. સ્વાધ્યાય પણ સત્સંગનું જ એક રૂપ છે	૧૯
૬. વાસ્તવિક શિક્ષણ સ્વાધ્યાય દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે	૨૪
૭. સત્સંગનો માર્ગ અને એના લાભ	૨૮

સ્વાધ્યાય અને સત્સંગ

ગાયત્રી મહામંત્રનો બાવીસમો અક્ષર 'ચો' સત્સંગ અને સ્વાધ્યાયના લાભ બતાવે છે.

ચોદ્યત્યેવ સત્સંગો ધિયમસ્ય ફલં મહત્તુ ।

સ્વમનઃ સજ્જનૈર્વિદ્વાન કુર્યાત્ પર્યાવૃત્તં સદા ॥

અર્થાત્ સત્સંગથી બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે, એટલે હંમેશાં સત્પુરુષોનો સંગ કરવો જોઈએ. સત્સંગનું ફળ મહાન હોય છે.

મનુષ્યના મગજ પર વાતાવરણ, સ્થાન, સંજોગાં અને વ્યક્તિઓનો ખરેખર ઘણાં પ્રભાવ પડતો હોય છે. જે લોકો સાચી દિશામાં પોતાની પ્રગતિ કરવા ઈચ્છતા હોય તેમણે પોતાની જીતને સારા વાતાવરણમાં રાખવી જોઈએ. સારા લોકોને પોતાના મિત્રો બનાવો, એવાઓ સાથે જ પોતાનો સંબંધ, વ્યવહાર અને વિચાર-વિનિમય રાખો. શક્ય હોય ત્યાં સુધી સલાહ, ઉપદેશ અને માર્ગદર્શન પણ એમની પાસેથી જ મેળવો.

સારી વ્યક્તિઓનો સંપર્ક વધારવા ઉપરાંત, સારાં પુસ્તકોનું વાંચન પણ એટલું જ મહત્વ ધરાવે છે. જે જીવિત અથવા સ્વર્ગસ્થ મહાપુરુષોનો પ્રત્યક્ષ સત્સંગ શક્ય નથી તેમનાં પુસ્તકો વાંચીને સત્સંગનો લાભ લઈ શકાય. એકાંતમાં સારા વિચારોનું ચિંતન અને મનન કરવાથી તથા પોતાના મગજને તે દિશામાં પ્રવૃત્ત રાખવાથી આત્મસત્સંગ થઈ શકે છે. આ તમામ પ્રકારના સત્સંગ આત્માની ઉન્નતિ માટે જરૂરી છે.

શરીર, વસ્ત્ર, મકાન, વાસણો વગેરેની સફાઈ દરરોજ કરવી પડે. છે કારણ કે દરરોજ એમના પર મેલ આમે છે. એવી જ રીતે મન પર પણ

ખરાબ વિચારોનો મેળ અને ખરાબ અસર પડતી હોય છે. એની સફાઈ માટે સત્તસંગ અને સ્વાધ્યાય આપશ્યક કાર્ય છે.

આ સફાઈ કરવાની વિધિને શાસ્ત્રોમાં નિત્યકર્મ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ‘શતપથ બ્રહ્મણ’ માં કહેવામાં આવ્યું છે કે જે દિવસે સ્વાધ્યાય ન કરવામાં આવે તે દિવસે મનુષ્યની સ્થિતિ શૂદ્ર જેવી થઈ જાય છે. આ નિત્યકર્મમાં મનુષ્યે ક્યારેય પણ આપસ કરવી જોઈએ નહિ.

સારા વિચારોના નિત્ય સેવનથી જ ખરાબ વિચારો દૂર થાય છે. ઘાલામાં પાણી ખરવાથી એમાં રહેલી હવા નીકળી જાય છે. બસ, એ પ્રમાણે જ ખરાબ વિચારોનો તથા સત્યાનાશ કરનારા દુઃખનોનો પીછો છોડાવવો હોય અને પરમ કલ્યાણકારી સદ્ગુરીની અપનાવવા હોય તો સ્વાધ્યાય અને સત્તસંગ માટે સદેવ પ્રયત્નપૂર્વક સમય કાઢવો જરૂરી છે.

મનુષ્ય પર પરિસ્થિતિઓની અસર

સત્તસંગનો અર્થ માત્ર સાધુમહાત્માઓની પાસે બેસીને એમનો ઉપદેશ સાંભળવો એટલો જ નથી. ખરી વાત તો એ કે આપણે જન્મના થોડા સમય પછી જે કાંઈ શીખીએ છીએ, જેવો સ્વભાવ પાડીએ છીએ તે બધું સોબતનું જ પરિણામ હોય છે. આપણે શરૂઆતથી જે પરિસ્થિતિમાં રહીએ છીએ તે પણ એક પ્રકારની સંગત જ છે, કારણ કે તે પણ કોઈ ને કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા ઉત્પત્ત થયેલી હોય છે. આ બધી અસરોમાંથી જ માનવજીનનું નિમાણ થતું હોય છે.

વિદ્વાન બેકન કહે છે, “‘મનુષ્ય કોરા કાગળ જેવો હોય છે. તે જે પરિસ્થિતિઓમાં રહે છે, જે વિચારોની અસર નીચે આવે છે એવા બીબામાં જ હણે છે.’’ એક સાચો જૈન પોતાના ધાર્મિક વિચારોની

પ્રેરણા મુજબ જીવદયાને પોતાનો ધર્મ સમજે છે, પરંતુ એક પાક મુસલમાન પોતાના ધર્મમાં અત્યંત નિષા રાખીને અલ્લાહના નામ પર કેટલાંથે પશુઓની કુરબાની કરતો હોય છે. જો બંનેનાં અંતઃકરણોની તપાસ કરવામાં આવે તો બંને માણસ સરખી માત્રામાં પોતાના ધર્મપાલનનો અનુભવ કરતા માલ્યુમ પડશે. જૈનને દફ વિશ્વાસ હશે કે જીવદયા આચરીને મેં યોગ્ય કામ કર્યું. તે પ્રમાણે મુસલમાનનો પણ જરૂર એવો જ મત હશે કે એણે પશુવધ-કુરબાની આપીને અલ્લાહની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું છે.

જીવદયા અને પશુવધ એ બંને કાર્ય એકબીજાથી બિલકુલ વિપરીત છે, પરંતુ વિચારલિન્નતાના કારણે સાચા ભાવપૂર્વક તેઓ બંને પોતપોતાની દાઢિથી એને યોગ્ય સમજે છે. યુરોપિયન લોકો મળત્યાગ કર્યા પછી સફાઈ માટે કાગળનો ઉપયોગ કરે છે. એમની આ પ્રથાને હિન્દુ લોકો ખરાબ દાઢિથી જુએ છે. એક યુરોપિયન મહિલા સાથે આ વિષય પર એકવાર ઘડી વાતચીત થઈ. એમણે હિન્દુઓની એક લોટા પાણીથી મળશુદ્ધ કરવાની રીતને ખૂબ ખરાબ ગણાવી. એમનું કહેવું હતું કે આ રીતે વિદ્યાનો થોડો ભાગ ભીનો થઈને ગુદાસ્થાનની ચારે બાજુ વધારે ફેલાઈ જાય છે અને એનાથી અશુદ્ધ થોડી વધી જાય છે. જો પાણીથી શુદ્ધ કરવાની હોય તો નીચે વાંકા વળીને ઘણા વખત સુધી શુદ્ધ કરવી જોઈએ, નહિતર એક લોટા પાણીથી થયેલી શુદ્ધ તો અશુદ્ધને વધારે છે. એ મહિલાની દાઢિએ કાગળથી થયેલી શુદ્ધ વધુ યોગ્ય હતી અને પાણીથી થયેલી શુદ્ધ વૃષાસ્પદ હતી. હિન્દુ લોકો કાગળથી થયેલી શુદ્ધને વૃષાસ્પદ માને છે અને યુરોપિયન લોકો પાણીથી થયેલી શુદ્ધને વૃષાસ્પદ સમજે છે. આપણે ગાયના છાણથી ધર લીધીને શુદ્ધ કર્યાનો અનુભવ કરીએ છીએ, જ્યારે પશ્ચિમના લોકો મનુષ્યની વિદ્યાની જેમ પશુઓની વિદ્યાને પણ ગંદી ગણે છે

અને છાણથી લીપેલા સ્થાનને પણ ગંદું તેમ જ ધૂળાસ્પદ સમજે છે. એક કાર્યને એક વ્યક્તિ યોગ્ય સમજે છે, જ્યારે બીજી વ્યક્તિ અયોગ્ય માને છે.

નાગા રહેવું આપણો ત્યાં ત્યાગનું ચિહ્ન છે, જ્યારે બીજા દેશવાસીઓની દાખિએ આ અસભ્યતાનું ચિહ્ન છે. હિંદુઓની દાખિએ વેદ ઈશ્વરીય સંદેશ છે, જ્યારે બીજી જીતના લોકો અને એક ભજન-પૂજાની ઢંગધડા વગરની ચોપડીથી વિશેષ કાંઈ ગણતા નથી. વિદ્વા-વિવાહ આપણા સમાજમાં એક ભયંકર બાબત ગણાય છે, જ્યારે બીજી જીતાઓમાં એ એક બિલકુલ સામાન્ય અને સ્વાભાવિક બાબત ગણાય છે. એક-બે નહિ, પણ આવાં તો અસંઘ્ય ઉદાહરણો છે, જેથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે પરસ્પર વિરોધી બે બાબતોને લોકો પોતપોતાના દાખિકોણથી બિલકુલ સાચી અને યોગ્ય ગણે છે અને નિષ્પત્ત મનથી પોતાની ધારણાઓને ઉચિત માને છે.

વિચારણીય બાબત તો એ છે કે પરસ્પર વિરોધી બાબતોમાંથી એક સાચી હોવી જોઈએ અને બીજી ખોટી, છતાંય એવું લાગે છે કે બંને બાબતો પોતપોતાની દાખિથી સાચી ગણતા આવે છે. આપણે માટે વેદ ઈશ્વરીય પુસ્તક છે, જ્યારે મુસલમાનોને માટે કુરાન સિવાય અલ્લાહનું બીજું કોઈ પુસ્તક નથી. વેદ અને કુરાનમાં ઘણો મતભેદ છે અને જો બંને ઈશ્વરનાં પુસ્તકો હોય તો પરસ્પર વિરોધી બાબત શા માટે? જો આ બેમાંથી એક ઈશ્વરની વાકી છે, તો બીજાને અસત્ય માર્ગનું ગણાવું પડે. આ મૂંગવણનું કોઈ યોગ્ય સમાપ્તાન નથી. તો પછી સત્ય શું છે? આ સમસ્યા હજુ સુધી ગુંચવાયેલી જ જણાય છે. માણસ જે વિચારો અને કાર્યોને સાચાં માને છે, તેમાં કેટલો અંશ સત્યનો અને કેટલો અસત્યનો? એ નક્કી કરવાનું હજુ બાકી છે. મનુષ્યની બુદ્ધિ ધીરે ધીરે આગળ વધે છે અને એક

દિવસ આ તારને શોધી જ કાઢશે એવી આશા રાખીએ, પરંતુ આજે એ કહેવું મુશ્કેલ છે કે જે વાતને લોકો યોગ્ય અને સાચી માની ધર્મ ગણો છે તે ખરેખર એવી છે કે નહિ ?

આ ગુંયવણની મનોવિજ્ઞાન મુજબ જે વિવેચના થાય છે તેનાથી વિદ્વાન બેકના મતને સમર્થન મળે છે. “મનુષ્ય કોરા કાગળ જેવો છે. એ જે પરિસ્થિતિઓની વચ્ચે રહે છે તેવો જ તે બની જાય છે.” એક માતાનાં બે બાળકોમાંથી એકને હિન્દુને પાલનપોષણ માટે આપવામાં આવે અને બીજાને અંગ્રેજને આપવામાં આવે, તો આ બાળકો પોતપોતાના સંરક્ષકોની ભાષા જ બોલશે અને તેવા જ આચાર-વિચાર અપનાવશે. આફિકાના જંગલમાં એક વરુ મનુષ્યનાં બે બાળકોને પકડીને લઈ ગયું. નવાઈની વાત એ છે કે એ બાળકોને ખાઈ ગયું નહિ. જીલહું, એમનો ઉદ્ઘેર કર્યો. મોટાં થઈને આ બાળકો વરુની જેમ ધૂરકતાં, ગર્જના કરતાં. ચાર પગથી ચાલતા થયાં અને શિકારને મારીને કાચું માંસ ખાતાં થયાં. આ બાળકોને શિકારીઓ દારા પકડીને મનોવૈજ્ઞાનિકોની પાસે પરીક્ષણ માટે રજૂ કરવામાં આવ્યાં. આ બાબતો પરથી જાણી શકાય છે કે મનુષ્ય ખરેખર કોરો કાગળ છે. જે લોકો વચ્ચે એ રહેશે તે લોકોનો સ્વભાવ ગ્રહણ કરશે અને મોટાભાગે એવો જ બની જશે. એનો વિચાર અને માન્યતાઓ પણ એ બીબામાં જ ફળાઈ ગયાં છે.

સંક્ષેપમાં કહી શકાય કે સંગતિની અસરથી મનુષ્યની જીવયાત્રા શરૂ થાય છે અને એની અસરથી એમાં ફેરફાર થાય છે. વિચારો બદલાય છે, માન્યતાઓ બદલાય છે, કાર્ય બદલાય છે, સ્વભાવ બદલાય છે અને હેતુ પણ બદલાય છે. પવનની ઝાપટથી ઊઝુંસું પાન અહીંતહીં ઉક્યા કરતું રહે છે. બસ, તેવી જ રીતે સોબત અને પરિસ્થિતિઓની અસરથી મનુષ્યની શારીરિક અને માનસિક કિયાપદ્ધતિમાં પરિવર્તન

થતું હોય છે, જે ચાલુ જ રહે છે. સોબતને લીધે લોકો કંઈકમાંથી કંઈક બની જાય છે. આચાર્ય કોઈનો અભિપ્રાય છે કે મનુષ્ય ભીની મારી જેવો છે. તેને જેવો બનાવવો હોય તેવો બનાવી શકાય છે. "આપણે જોઈએ છીએ કે અસંખ્ય પ્રતિભાશાળી, મેધાંવી તથા મનોબળવાળા લોકો પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ તુચ્છ કાર્યોમાં કરતા જોવા મળે છે. જે આ શક્તિઓ કોઈ મહાત્વપૂર્ણ કાર્યોમાં વાપરવામાં આવે તો પોતાનું તેમ જ બીજાઓનું ધ્યાન ભલું કરી શકતી હોય છે. પરિસ્થિતિઓ અને સંજોગોએ, સોબત અને કેળવણીએ એમને જ્યાં વાળી દીધી ત્યાં તેઓ કામે લાગી ગઈ અને ત્યાં લાગેલી રહેશે, પછી ભલે એ માર્ગ યોગ્ય હોય યા અયોગ્ય.

ભારતીય ધર્મચાર્યાઓ માનવનું મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ ખૂબ ગંભીરતા તથા તત્પરતાથી કર્યું હતું. તેઓ એટલું સત્ય સમજતા હતા કે મનુષ્ય સિદ્ધાંતની દાખિએ ગમે તે હોય, પરંતુ બાવહારિક રીતે તો એ સંજોગોનો ગુલામ હોય. સોબતની અસરને લીધે તે કાંઈનો કાંઈ બની જાય છે અને બની શકે છે. તેથી દરેક વ્યક્તિએ દરેક સંજોગ અને સોબતના સંપર્કમાં આવતા રહેતું જોઈએ, જે ઉધ્વર્ગામી હોય અને સારી અસર પાડતી હોય. હિન્દુ ધર્મમાં તીર્થયાત્રાનું મહાત્વ આ દાખિએ ગણાયું છે. સામાન્ય કામકાજવાળા લોકોની યોગ્યતા, વિદ્યા, સાધના, ચારિત્ય અને તપસ્યા ઊચી કક્ષાની હોતી નથી. તે તો બ્રાહ્મણવૃત્તિ અપનાવીને લોકસેવા, ઈશ્વરની આરાધના, સ્વાધ્યાય તથા સાધનામાં રત રહેતા લોકોમાં જોવા મળે છે. જ્યાં એવા બ્રહ્મર્થિઓ જલવાયુ ઉત્તામ હોવાને લીધે તથા તે સ્થળના ઔતિહાસિક મહાત્વના કારણે મોટી સંખ્યામાં રહે છે તેનું સ્થાન તીર્થ કહેવાય છે. તીર્થયાત્રામાં વાયુ બદલાય છે, ઔતિહાસિક સ્મૃતિઓનો અનુભવ થાય છે અને એવા બ્રહ્મર્થિઓનો સત્સંગ કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે કે જે બ્રહ્મર્થિઓ બીજા પર સારી

અસર પાડવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા હોય છે. તીર્થયાત્રાથી પુષ્પફળ મળવાનું કારણ એ જ છે કે શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓની સોબતથી ઉત્તમ અસર પડે છે અને એ અસરના કારણે આપકી અંદર જે સદ્ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે એના ફળ સ્વરૂપે સુખદાયક તથા આનંદજનક પરિસ્થિતિ જેની થાય છે.

આજે તીર્થસ્થાનોનું વાતાવરણ પહેલાં જેવું રહ્યું નથી, છતાંય એ પ્રાચીન સિદ્ધાંત આજે પણ જે છે તે રૂપમાં ચાલુ છે. સ્થળ શરીરને સ્વસ્થ રાખવા માટે આછારની જરૂરિયાત રહે છે, તેવી રીતે સૂક્ષ્મ શરીરને, મનોભૂમિને સ્વસ્થ રાખવા માટે સત્સંગની જરૂરિયાત રહે છે. યાદ રહે કે મનુષ્ય કોરા કાગળ જેવો છે, ભીની મારી જેવો છે. તેના પર સત્સંગની, સોબતની અસર પડે છે. એટલે ઉન્નતિશીલ, આનંદમય તથા સત્ત્વગુણી અસર પોતાના પર પડે એ માટે સત્સંગની તક શોધતા રહેવું જોઈએ અને જ્યારે પણ તક મળે ત્યારે લાભ લેવો જોઈએ.

કથા પ્રસિદ્ધ છે કે એકવાર વિશ્વામિત્રે વસિછને પોતાની હજાર વર્ષોની તપસ્યા દાનમાં આપી. તેના બદલામાં વસિછે એક કણના સત્સંગનું ફળ વિશ્વામિત્રને આપ્યું. વિશ્વામિત્રે એને પોતાનું અપમાન ગણ્યું. એમણે પૂછ્યું કે મારા આટલા મોટા દાનનો બદલો આટલો ઓછો કેમ આપ્યો? વસિછજી વિશ્વામિત્રને શેષ ભગવાન પાસે ન્યાય કરાવવા લઈ ગયા. શેષ ભગવાને કહું, “હું પૃથ્વીનો બોજ ધારણ કરું છું. તમે બંને પોતપોતાની વસ્તુની તાકાતના જોરે મારો આ બોજ પોતાની ઉપર લઈ લો. ” હજારો વર્ષની તપોબળની શક્તિની તાકાતથી વસિછ પૃથ્વીનો બોજ જીચકી ન શક્યા, પરંતુ એક કણના સત્સંગની શક્તિથી વિશ્વામિત્રે પૃથ્વીને જીચકી લીધી. ત્યારે શેષ ભગવાને ચુકાદો આપ્યો કે હજારો વર્ષોની તપસ્યા કરતાં એક કણના સત્સંગનું ફળ વધારે છે.

શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓની સોબત માટે બીજાં કેટલાંક કાર્યો જતાં કરવા પડે અગર પેસા ખર્ચવા પડે, તો પણ તે ખર્ચવા જોઈએ છે કારણ કે આ રોકાણ એક બીજ જેતું છે, જે છેલ્લે હજારગણું થઈને પાછું મળે છે. જેઓ પોતાના જીવનને ઉન્નત બનાવવા માગતા હોય એમણે સ્વાધ્યાય માટે થોડોક સમય હંમેશાં કાઢવો જોઈએ. શ્રેષ્ઠ પુરુષોની જીવિતગામી ઉત્તમ રચનાઓ હંમેશાં વાંચવી જોઈએ. સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ. ધરે બેસીને સત્તસંગ કરવો જોઈએ. આ ઉપરાંત, ઉત્તમ વિચારો ધરાવતા શ્રેષ્ઠ પુરુષો પાસે બેસી એમને પ્રશ્નો પૂછતા રહેવાનો, એમના આદર્શો અને સ્વત્ત્બાવોનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા રહેતું જોઈએ. લોખંડને સોનામાં બદલી નાંખવાની શક્તિ પારસ નામના પથ્થરમાં હોય છે અને પશુને મનુષ્ય બનાવવાની ક્ષમતા સત્તસંગમાં જોવા મળે છે. પારસ પથ્થર મળવો મુશ્કેલ છે, પરંતુ સત્તસંગ માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો એને પોતાની નજીકમાંથી જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

એવું ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે આપણી આસપાસ ખરાબ અસર પડે એવું વાતાવરણ તો નથી ને? અગર હોય તો એનાથી સાવધાન થઈ જવું જોઈએ અને એનાથી દૂર રહેવું જોઈએ. એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે જીવનને ઉન્નત બનાવવાની શક્તિ સત્તસંગમાં છે અને એટલે એના માટે પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઈએ. વિદ્ધાન બેકન કહે છે કે મનુષ્ય કોરા કાગળ જોવો છે. પતન અને ઉન્નતિનો આધાર મોટે ભાગે નજીકના વાતાવરણ ઉપર રહેલો હોય છે. એટલા માટે પોતાની જાતને ખરાબ આચારવિચારથી બચાવવા અને સારા વાતાવરણની અસરમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઈએ.

ભૌતિક જગતમાં આપણે જોઈએ છીએ કે જ્યારે એક વસ્તુ બીજાની સાથે સંસર્જનમાં રહે છે ત્યારે એ વસ્તુઓમાં એ ગુણોની પરસ્પર અદલાબદલી થાય છે. અજિને પાણીને ગરમ કરે છે અને પાણી અજિને

ઠડો કરે છે. એવી રીતે સત્તસંગથી પણ પરસ્પર ગુણોની અદલાબદલી થાય છે.

એક સામાન્ય વ્યક્તિ જ્યારે મહામાત્માઓની વચ્ચે પહોંચી જાય છે ત્યારે તે ધીમે ધીમે શુદ્ધ થવા લાગે છે. એનું આખું વાતાવરણ બદલાઈ જાય છે અને તે બદલાયેલા વાતાવરણમાં ખુદ પોતે પણ બદલાઈ જાય છે. મનુષ્ય પોતાના સંજોગોની અસર હેઠળ હોય છે. જો તે કપટી અને ધૂર્ત લોકોની વચ્ચે ફસાઈ જાય તો તે દરેક વ્યક્તિને શંકાભરી નજરે જોનારો બની જશે. એને બધા લોકો કપટી અને સ્વાધી જ દેખાશે અને તે કોઈની સાથે મુક્ત રીતે વર્તન કરી શકશે નહિ, પરંતુ જો તે વ્યક્તિ મહાત્મા જેવા સત્પુરુષોની વચ્ચે રહેવા લાગે તો તેમના ત્યાગપૂર્ણ ચારિશ્ચથી તેને એવો અનુભવ થશે કે મનુષ્યનો સ્વભાવ દિવ્ય છે. તેને તેમની પ્રત્યે કોઈ પ્રકારની શંકા નહિ રહે અને તે બધાની સાથે ખુલ્લા દિલે વ્યવહાર કરશે. આવા પ્રકારનું વાતાવરણ જીવન માટે એક વિંબના છે અને આપણો જોઈએ છીએ કે મનુષ્ય જે પ્રકારના લોકો વચ્ચે રહે છે તેવો થઈ જાય છે અને તેના વ્યવહારથી આપણાને ઘાલ આવે છે કે તે કયા પ્રકારના વાતાવરણમાં ઉદ્ઘાંયો છે.

જો કોઈ વ્યક્તિ એવા વાતાવરણમાં પહોંચી જાય, જ્યાં લોકો એને મૂર્ખ, અસ્પૃશ્ય અને ધૂણાસ્પદ સમજવા લાગે, તો એના મનમાં આત્મહીનતાની ગ્રંથિ ઉત્પન્ન થશે અને એની શક્તિઓ રૂંધાઈ જશે. એ પોતાનો આત્મવિશ્વાસ, આત્મગૌરવ અને નિર્ભયતા ખોઈ બેસશે અને હુઃખી થઈ જશે. ભારત દેશના દલિતોની આ જ સ્થિતિ થઈ છે. તેમને જન્મજન્માંતરોથી ખરાબ સંકેતો આપવામાં આવ્યા છે, જેને આપણો પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતના ઓઠા હેઠળ ધોરય અને પાપવિમોચક કહીએ છીએ. આ સંકેતો જ એમને દાસ સ્વભાવવાળા બનાવ્યા છે. આવું વાતાવરણ ખરેખર જીવન માટે એક અભિશાપ છે.

જે લોકોને પોતાની શ્રેષ્ઠતાનું અભિમાન હોય છે તેવા લોકોની વચ્ચે રહેતું તે ખુદ જીવનને કુદાખી બનાવવા સમાન છે, પરંતુ જે આપણે મહાત્માઓની વચ્ચે રહીએ, તો જરૂર આપણા અંતકરણમાં તેમના સદ્ગ્યવહારને કારણે આત્મહીનતા જીલ્લી થશે નહિ. એવા લોકો સાથે રહેવાથી તો જીલ્લી આવી ગ્રંથિઓ દૂર થઈ જાય છે. જેવી રીતે કોઈ મનોવિજ્ઞાની પોતાની સહાનુભૂતિથી ચિકિત્સા કરતી વખતે રોગીના ગુપ્ત મનોભાવો અને રહસ્યો એની પાસે ખુલ્લાં કરાવે છે અને ગ્રંથિ પેદા થવાનું કારણ શોધીને એનું નિરાકરણ કરી દે છે એવી રીતે સંતસમાજમાં આપણા હૃદયની ગુંચ તેમના પ્રેમાળ વર્તનના કારણે ખૂલ્લી જાય છે અને આપણે અનુભવીએ છીએ કે આપણું હૃદય હળવું થઈ ગયું છે અને આપણા લાંબા સમયના રોગની ચિકિત્સા થઈ ગઈ છે.

સંતોના સમાગમમાં રહેવાથી આપણને જીવન પ્રત્યે સ્વર્ણ દાઢિકોણ સાંપડે છે. હેતુ વગરના જીવનના બદલે આપણું જીવન ઉદેશ્યપૂર્ણ થઈ જાય છે અને આપણે બીજાનું આંધળું અનુકરણ કરતાં અટકી જઈએ છીએ.

મનુષ્યના આચારવિચાર માટે તેનું વાતાવરણ મહદું અંશે જવાબદાર છે. તેથી જે મનુષ્ય પોતાના વાતાવરણને બદલી નાંખે તો તેના આચારવિચાર અને સ્વભાવમાં સહજ રીતે ફેરફાર થઈ જાય છે, પરંતુ ‘વાતાવરણને બદલી નાંખવું’ કહેવામાં જેટલું સહેલું લાગે છે તેટલું એ સરળ નથી. સાચું કહીએ તો વાતાવરણને બદલવું પરોક્ષ રીતે તો પોતાના આચારવિચારને બદલી નાંખવાની વાત છે. તેથી આચારવિચારને બદલવા જેટલા મુશ્કેલ છે તેટલું જ વાતાવરણને બદલવાનું પણ મુશ્કેલ છે.

ઉદાર તથા સહૃદય વ્યક્તિઓનો સંગ બધાં માટે સહજ છે. ગીતા જેવાં ધર્મપુસ્તકોનો સત્તસંગ પણ બધાં માટે હાથવગો છે. દરેક માણસ રોકટોક વગર, વિના સંકોચે એમનો સત્તસંગ કરી શકે છે, પરંતુ તેમ

ઇતાં પણ તેમના સત્તસંગથી ધણા લોકો વંચિત રહે છે. એમનું ચિત્ત જ એમને આવા લોકોના સત્તસંગથી દૂર રાખે છે. તેમના હદ્યમાં જે પૂર્વ-સંસ્કાર હોય છે તે જ તેમાં વિદ્ધો જીભાં કરે છે અને સત્તસંગ પ્રત્યે તેમને રૂચિ નથી રહેતી. આચારવિચાર બદલ્યા વગર આપણો સત્તસંગને યોગ્ય બનતા નથી અને સાથીઓ તથા સોબતીઓને બદલ્યા વગર આપણા આચારવિચાર બદલી શકતા નથી. આપણા આચારવિચાર અને સંજોગો પરસ્પર એકબીજાનું પરિણામ અથવા પ્રતિબંદ છે. માટે સારા આચારવિચારવાળી વ્યક્તિ જ સત્તસંગ કરી શકે છે અને આપણે કહી શકીએ છીએ કે જે મહાત્માઓનો સંગ કરે છે તેનું માનસિક સાર જરૂર ઉચ્ચ હોવું જોઈએ.

સત્તસંગ દ્વારા આચારવિચાર બદલાવાથી મનુષ્યના જીવનનો દિશિકોણ બદલાવો પણ જરૂરી છે. જે વ્યક્તિ આજે દરેક કાર્ય કરતી વખતે વ્યક્તિગત લાભનો હિસાબ માંડે છે, તે જ વ્યક્તિ સત્તસંગના પ્રભાવથી એ જ કાર્યાને સામાજિક લાભ અથવા લોકસંગ્રહની દિશાએ કરવા લાગે એવું પણ બની શકે. ગાંધીજીના પ્રભાવની અસરમાં આવીને ધણા ધનિકોએ પોતાનો દિશિકોણ બદલી નાંખ્યો, એ આપણે બધા જાહીએ છીએ.

સત્તસંગથી આપણાને પોતાના ધ્યેય તરફ તીવ્રગતિથી આગળ વધવાની પ્રેરણા મળે છે. પોતાના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે સાધના કરવી એ. જેનો સહજ સ્વભાવ થઈ ગયો હોય તેમને માટે ભલે સત્તસંગની જરૂર ન હોય, પણ બાકીના લોકો માટે એ ઉત્સાહવર્ધક છે. જે વિદ્યાથીએ વ્યાયામ કરવાની હજુ શરૂઆત કરી હોય તે પોતાને ધેર નિયમિતતાથી એકલો કેટલા દિવસ વ્યાયામ કરશો? પરંતુ જો આ વિદ્યાથી બીજા વ્યાયામમાં રસ લેતા વિદ્યાથીઓની સાથે હળીમળી જાય, તો તેના ઉત્સાહમાં વધારો થશો અને ધીરે

ધીરે વ્યાપાર કરવો એને માટે સહજ થઈ જશે અને આ પદ્ધતિ એ એકલો હોય, તો પડા એ જ ઉત્સાહથી વ્યાપાર કર્યા કરશે. માટે નવાસવા અત્યાસીએ ઝડપથી ઉન્નતિ કરવી હોય તેને માટે સત્સંગ અત્યંત જરૂરી છે.

જે રીતે કીડા પર ભમરીનો પ્રભાવ પડે છે તે રીતે સત્સંગ દ્વારા સાધકો પર શ્રેષ્ઠ માણસોનો પ્રભાવ પડે છે. જો તમે એક સાધારણ સાંસારિક પ્રાણી હो અને તમારા પર કોઈ મહાત્મા પુરુષની કૃપા થઈ હોય તો એમની સાથે પત્રવ્યવહાર કરવામાં અને એમનાં દર્શન કરવામાં તમારે જે સમય વિતાવવો પડે તેના કારણે તમારા વિચાર ખૂબ જલદી તેમના તરફ ખેંચાયેલા રહેશે અને તમારા જીવનનો એક સારો એવો તબક્કો તેમના સત્સંગ સંબંધી વિષયોના વિચારમાં વીતશે અને સાથોસાથ કિટલમરી ન્યાયની માફક ધીરે ધીરે એ બીબામાં ફળવા લાગશે. આથી જ કહું છે: ‘મહત્ત્વાનો દુર્લભશ્ચામોધશ.’

સત્સંગનો મહિમા અપાર છે

બધા દેશો અને સર્વકાલીન મહાપુરુષોએ આત્મકલ્યાણ માટે સત્સંગને સર્વોત્તમ સાધન ગણાવ્યું છે. આમ તો પ્રત્યેક સજજનની સોબત લાભદાયી હોય છે, પરંતુ જે સત્પુરુષોએ પોતાના જીવનને પરોપકાર અને ઈશ્વરચિંતનમાં જ વ્યસ્ત રાખ્યું છે અને સાંસારિક પ્રપંચોનો ત્યાગ કર્યો છે તેમનો ઉપદેશ સાંભળવાથી તથા તેમની નજીક બેસવાથી મનુષ્યના વિચારો અને વર્તનમાં નિર્મળતા વિશેષ રૂપમાં વધે છે. સત્સંગની અસરને લીધે જ મનુષ્યને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને કલ્યાણમાર્ગનાં દર્શન થઈ શકે છે.

આજનું સામાજિક જીવન કેટલું વિષમ બની ગયું છે કે એમાં દરિદ્રતા, અભાવ, પીડા અને કરણાનું તાંડવનર્તન થઈ રહ્યું છે. મનુષ્યની ખોટી

અસીમિત વાસનાઓ અને એથી ઉત્પન્ન થતી સમસ્યાઓ વટવુકણી વડવાઈએની જેમ એટલી જરૂરિય બની જાય છે કે જેનું નિરાકરણ કરવું માનવશક્તિની મર્યાદા બહારની વાત છે. આજનો સામાજિક તથા કલ્યાણકારી કહેવાતો મનુષ્ય ખરાબ સંગતમાં પડીને કર્તવ્યપદ્ધથી ભાષ થઈ રહ્યો છે. સત્પુરુષોનો સાથ એને ગમતો નથી હોતો. સાધુસંતોનાં પ્રવચન એને કડવી દવા જેવાં લાગે છે. પરિણામે ચારે બાજુ અસંસ્કારી અને કોલાહલપૂર્ણ વાતાવરણ થઈ જાય છે. સાધુઓ અને સંતોનો સાથ તો 'સર્વભૂત હિતે રતઃ' વાળી ભાવનાને જન્મ આપે છે તથા બીજાનાં કુદ્દો દૂર કરવા માટે આત્મબળ આપે છે. જેમ કે કબીરદાસજીએ પણ કહું છે:

કબિરા સંગતિ સાધુકી હરે ઔરકી વ્યાપિ ।

ઓછી સંગતિ ફૂરકી આઠો પ્રહર ઉપાધિ ॥

આત્મસુખ અને પરમ શાન્તિ માટે સાધુ મહાત્માઓ તથા સંતોનો સત્તસંગ ખૂબ જરૂરી છે. એના વિના જીવનમાં કોઈ સ્વાદ નથી. આ સત્તસંગના પુણ્યલાભ નિમિત્તે મનુષ્યદેહ ધારણ કરવા માટે દેવો પણ ઈચ્છા ધરાવે છે.

વેદશાસ્ત્રોમાં ઈશ્વરીય સાક્ષાત્કાર માટે નણ પ્રકારના માર્ગ બતાવવામાં આવ્યા છે: જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ. આમાં જ્ઞાનનો રસ્તો તલવારની ધારની માફક પ્રખર અને સર્વમાન્ય બુદ્ધિયી પરની બાબત છે. કર્મ કરનાર માણસ જ્યારે પાપ-પુણ્ય, યોગ્ય-અયોગ્યના સંગમ પર પહોંચી જાય છે ત્યારે કિકર્તવ્યમૂહ જેવો બની જાય છે. તેથી સ્વભક્તિ જ સામાન્ય માણસોનો અતૂટ આધાર બની જાય છે, પરંતુ આ આનંદ અને સુખના ઉપભોગ માટે પ્રથમ સત્તસંગતિ જરૂરી છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસજીએ ભક્તિ રૂપી સરોવરમાં જ્ઞાન કરવાની ઈચ્છા ધરાવનાર માણસો માટે સ્પષ્ટ શાબ્દોમાં કહું છે :

જો નહાઈ ચહ યહ સર ભાઈ ।
તૌ સત્સંગ કરે મન લાઈ ॥

વસુતઃ જ્ઞાન અને કર્મ સર્વપ્રથમ સત્સંગ દ્વારા જ મળે છે, જેને માટે
ઇશ્વરની સહાય જરૂરી છે. જેમ કે એવું કહેવાય છે કે -

બિનુ સત્સંગ વિવેક ન હોઈ ।
રામકૃપા બિનુ સુલભ ન સોઈ ॥

સત્પુરુષોના સત્સંગથી માત્ર ભગવદ્ભક્તિ જ પ્રાપ્ત થાય એવું
નથી, પરંતુ પુરુષની અમાનવીય પ્રવૃત્તિઓ પણ દૂર થાય છે, નાશ
પામે છે. સત્સંગ તો પારસમણિ જેવો છે. એના વિના ભગવદ્ભજન,
સંકીર્તન, ધ્યાન, પૂજન, અર્થન, વંદન વગેરે અશક્ય તો નથી, પરંતુ
મુશ્કેલ જરૂર છે. તુલસીદાસજીના શબ્દોમાં -

બિનુ સત્સંગ ન હરિકથા તેહિ બિનુ મોહ ન ભાગ ।
મોહ ગયે બિનુ રામપદ હોઈ ન દઢ અનુરાગ ॥

પ્રલુનાં ચરણકમળમાં પ્રેમની દઢતા માટે સત્સંગ અપેક્ષિત છે.
વિદ્વાનોએ સંત સમાગમ કણમાત્ર મળે તો પણ તેટલા માત્રથી અનેક
પાપોનો નાશ થાય છે એમ જગ્યાવ્યું છે. માત્ર એક ઘડીમાં પણ -

એક ઘડી આધી ઘડી ઔર આધકી આધ ।

તુલસી સંગતિ સાખુકી કોટિન હરૈં વ્યાધિ ॥

સત્સંગના મહિમાનો ઉત્તેખ કરીને શ્રી ભર્તુહરિએ પોતાના
'નીતિશક'માં લઘું છે:

જાડ્યં વિયો હરતિ સિંચતિ વાચિ સત્યં
માનોન્તતિ દિશતિ પાપ મયા કરોતિ ।
ચેતા પ્રસાદયતિ દિક્ષુ તનોતિ કીર્તિ
સત્સંગતિ કથમ કિમ ન કરોતિ પુંસામ ॥

એટલે કે સત્તસંગતિ બુદ્ધિયી મૂર્ખતાને દૂર કરનારી, વચનોથી સત્યને સિંચનારી, પ્રતિષ્ઠાને વધારનારી, પાપને દૂર કરનારી, ચિત્તને પ્રસન્ન કરનારી અને દરે દિશાઓમાં કીર્તિને ફેલાવનારી છે. બતાવો તો ખરા, સત્તસંગ મનુષ્ય માટે શું શું નથી કરી શકતો?

તુલસીદાસજીએ સત્તસંગતિને સર્વ મંગળનું મૂળ કહું છે :

સત્તસંગતિ મુદ મંગલ મૂલા ।

સોઈ ફલ સિધિ સબ સાધન ફૂલા ॥

યજ્ઞ, તપ, દાન, જપ અને પંચાગિન તપસ્યા દ્વારા જે ભક્તિ મહેનતથી મળે છે તે ભક્તિ સાધુજનોના સત્તસંગથી સરળતાપૂર્વક અને ઓછા સમયમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જે રીતે મૂંગા માણસને મધુર ફળનો રસાસ્વાદ અંદરને અંદર જ મળે છે, તે રીતે ભક્તજનોને સત્તસંગથી આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. એ આનંદની અનુભૂતિ વાળી દ્વારા અભિવ્યક્ત થઈ શકતી નથી.

મહાન પુરુષોનાં ચરિત્ર-ચિંતન પણ કલ્યાણકારી હોય છે

આ જગતમાં ઉન્નતિ માટે પ્રગતિનાં જેટલાં પણ સાધન છે એ બધામાં સત્તસંગ વધુ ફળદાયી અને સુવિધાજનક છે. સત્તસંગનો જેટલો મહિમા ગાઈએ તેટલો ઓછો છે. પારસ લોખંડને સોનું બનાવી દે છે. રામયંત્રના સત્તસંગથી રીછુ, વાનર વગેરે પવિત્ર બની ગયા હતા. કૃષ્ણના સત્તસંગથી ગામના મૂર્ખ ગજાય તેવાં ગોપગોપીઓ ભક્તાશિરોમણિ બની ગયાં.

સત્તસંગ મનુષ્યોનો થઈ શકે છે અને પુસ્તકોનો પણ થઈ શકે. શ્રેષ્ઠ મનુષ્યો સાથે જેઠવું-બેસવું, વાતચીત કરવી વગેરે પ્રવૃત્તિઓ અને ઉત્તમ પુસ્તકોનું અધ્યયન કરવું તેને સત્તસંગ કહેવાય છે. મનુષ્યના સત્તસંગથી જે લાભ થાય છે તે પુસ્તકોના સત્તસંગથી પણ લઈ શકાય

છે. આ બંનેમાં ફર માત્ર એટલો છે કે સંતજનોનો પ્રભાવ જીવંત હોવાના કારણો તરત પડે છે.

આત્મસંસ્કાર માટે સત્તસંગથી સરળ અને શ્રેષ્ઠ સાધન બીજું એક પણ નથી. મોટા મોટા દુષ્ટ, મોટા મોટા પાપી તથા ધોર દુરાચારી લોકો સજજન અને ચારિશ્રીલ વ્યક્તિના સંપર્કમાં આવવાથી સુધ્યર્યા વિના રહી શકતા નથી. સત્તસંગ પોતે જ એવો જાણુ કરે છે કે મનુષ્યનો આત્મા સ્વયં શુદ્ધ થવા લાગે છે. મહાત્મા ગાંધીના સંપર્કમાં આવીને ન જાણે કેટલાયે લોકોનો ઉદ્ઘાર થઈ ગયો. કેટકેટલાયે ભોગવિલાસી અને ફેશનેબલ લોકો સાચા સેવક અને પરોપકારી બની ગયા. પુસ્તકોનો સત્તસંગ પણ આત્મસંસ્કાર માટે સારું સાધન છે. આ હેતુ માટે મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્ર વધારે લાભદાયી બને છે. એના અત્યાસથી મનુષ્ય સદ્ગુર્યા માટે વધારે ગતિશીલ બને છે અને દુષ્ટ્યોથી દૂર ભાગે છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસજીના રામાયણમાં રામનું આદર્શ જીવનચરિત્ર વાંચીને કેટલાયે માણસો ખરાબ માર્ગ પરથી પાદ્રા વળી ગયા છે. મહારાણા પ્રતાપ અને છત્રપતિ શિવાજીના જીવનચરિત્રે લાખો માણસોને દેશસેવાના પાઠ શીખવ્યા છે.

સત્તસંગ મનુષ્યના ચરિત્રનિર્માણમાં ખૂબ ઉપયોગી નીવડે છે. આપણે જોઈએ છીએ કે જે ધરનાં બાળકો પછાત જાતિના નોકરચાકરો અથવા અસંસ્કારી પડોશીઓના સંપર્કમાં રહે છે તેઓ અસત્ય અને અશિષ્ટ બની જાય છે. એમનામાં અનેક અવગુણ ઉત્પન્ન થાય છે અને ધણાઓનું આપું જીવન બરબાદ થઈ જાય છે. એનાથી જીલું, જે લોકો પોતાનાં બાળકોની સારી રીતે દેખરેખ અને કાળજી લે છે, તેમને સારા માણસો સાથે જીઠવા બેસવા દે છે, માતાપિતા પોતે પણ બાળકો સાથે સારો વ્યવહાર કરે છે એ બાળકો સત્ય અને સંસ્કારી બને છે તથા એમની

વાતચીતથી સાંભળનારને પણ આનંદની અનુભૂતિ થાય છે. આથી આપણાને સત્તસંગની જરૂરિયાત મોટી ઉમરે જ નહિ, પરંતુ શરૂઆતથી જ છે, જેથી આ બાબતમાં આપણે સજાગ રહેતું જોઈએ અને ખરાબ વ્યક્તિઓનો સંગ કદી ન કરવો જોઈએ.

જીવનમાં સુખ મેળવવા માટે સત્તસંગનું ધ્યાન મહત્વ છે. મનુષ્ય એક સામાજિક પ્રાણી છે અને સમાજમાં રહેવા માગે છે. જીવનયાત્રા માટે તે કેટલાક સાથી પસંદ કરી લે છે, જેની સાથે એ પોતાનો દિવસ વિતાવે છે. જો ભૂલથી ખરાબ સાથીદાર પસંદ કરી લે તો તેનું જીવન દુઃખી થઈ જશે. જો નસીબસંઝોગે તેને સારા માણસો મળી જાય તો તેનું જીવન સરસ અને સુખી થશે. એમના તરફથી મદદ મળે છે અને તેઓ સદા હિત હોય તેમાં સંમતિ આપે છે.

સ્વાધ્યાય પણ સત્તસંગનું જ એક રૂપ છે

સ્વાધ્યાય અને સત્તસંગ વચ્ચે ધ્યાનો ગાડ સંબંધ છે. એક રીતે જોઈએ તો સ્વાધ્યાય સત્તસંગનું જ એક સ્વરૂપ છે. સત્તસંગમાં આપણે એક ઉપદેશને કોઈ સંત પુરુષના મુખેથી સાંભળીએ છીએ, જ્યારે સ્વાધ્યાયમાં એ ઉપદેશને પુસ્તક દ્વારા પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. એ સાચું છે કે અનેક ઉચ્ચ કોઈના સંતોના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ ચ્યાત્કારી હોય છે અને એમની પાસે બેસવાથી જે અસર પડે છે એ પુસ્તકથી નથી પડતી. સાથેસાથે એ પણ એટલું જ સાચું છે કે સાચા માધુપુરુષોનો સત્તસંગ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત નથી થતો અને ધારો કે એ પ્રાપ્ત થાય, તો પણ જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે તેમની પાસે આપણે જઈ શકતા નથી. પુસ્તકોની એક વિશેષતા એ છે કે આપણને જે સમયે સગવડ હોય અથવા જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે

એમનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરી શકાય છે અને એકવાર તે હંદ્યમાં ન બેસે તો
તેને ફરીથી બરાબર વાંચીને અને મનન કરીને તેમનો લાભ મેળવી શકાય છે.

જેટલા સંત અને મહાપુરુષો થઈ ગયા છે એ બધાએ સ્વાધ્યાયનો
મહિમા વર્ણવ્યો છે. હિંદુ શાસ્ત્રોમાં લઘું છે કે 'સ્વાધ્યાયમાં આણસ
કરવી જોઈએ નાણિ.'

સ્વાધ્યાયના અર્થ બાબતમાં લોકોમાં મતમતાંતર છે. કેટલાક લોકો
પુસ્તકો વાંચવાં તેને સ્વાધ્યાય કહે છે. કેટલાક માણસો વિશિષ્ટ પ્રકારનાં
પુસ્તકો વાંચવાં તેને સ્વાધ્યાય ગણે છે તો વળી કેટલાકનું કહેવું છે કે
આત્મનિરીક્ષણ કરતાં કરતાં પોતાની ડાયરી લખવાનું નામ સ્વાધ્યાય
છે. વેદના અધ્યયનને પણ કેટલાક લોકો સ્વાધ્યાય કહે છે, પરંતુ આ
બધા અથોનો વિવાદ એની મેળે ત્યારે પૂરો થઈ જાય છે કે જ્યારે મનુષ્યના
જ્ઞાનમાં તેનું ધ્યેય સમાઈ જાય છે.

સ્વાધ્યાયનું વિશ્વેષણ કરનાર બે રીતે વળીકરણ કરે છે :

(૧) સ્વસ્યાત્મનો અધ્યયનમૃ - પોતાનું, પોતાના આત્માનું
અધ્યયન, આત્મનિરીક્ષણ.

(૨) સ્વયમધ્યનમૃ - પોતાની મેળે પોતાનું અધ્યયન અથવા મનન
કરવું.

બંને પ્રકારના પૃથક્કરણમાં 'સ્વ'નું જ મહત્વ છે. આથી જ
શાસ્ત્રકારોનું મંત્રવ્ય છે કે,

પ્રત્યં પ્રત્યવેકોત જનશરિતમાત્મનः ।

કિન્નુ મે પશુભિસ્તુલ્યં કિન્નુ સત્પુરુષૈરિવ ॥

દરેક પળે દરેક મનુષ્યે સ્વયં પોતાના ચરિત્રનું નિરીક્ષણ કરતા રહેવું
જોઈએ કે એનું ચરિત્રા પશુઓ જેવું છે કે સત્પુરુષો જેવું ?
આત્મનિરીક્ષણની આ પદ્ધતિનું નામ સ્વાધ્યાય છે. જેટલા મહાપુરુષો
થઈ ગયા એ બધાએ આ જ માર્ગનું અનુસરણ કર્યું છે. એમણે સ્વાધ્યાયના
આ માર્ગમાં ક્યાંય પણ પોતાની અંદર ખામી આવવા દીધી નહીં. જીલટું,

પોતાની બધી ખામીઓ દૂર કરીને પૂર્ણમાનવ બનવાના હેતુથી આ માર્ગને અહિંદા કર્યા.

‘શતપથ બ્રાહ્મણ’ માં લઘું છે કે પાણી વહે છે, કારણ કે વહેનું એ જ અનો ધર્મ છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર ચાલે છે, કારણ કે ગતિ કરવી, ચાલવું એ જ અનો સ્વભાવ છે. જો તેઓ પોતાનો સ્વભાવ છોડી દે, ગતિહીન થઈ જાય તો સૃષ્ટિનું કામ જ અટકી જાય. એવી જ રીતે બ્રાહ્મણનું સ્વાભાવિક કામ જ સ્વાધ્યાય છે. જે દિવસે એ સ્વાધ્યાય નથી કરતો તે દિવસે એ બ્રાહ્મણત્વથી નીચે ઉતરી જાય છે.

તદ્દહરબ્રાહ્મણો ભવતિ યદહઃ સ્વાધ્યાયનાધ્યપત્તે ।

વેદશાસ્ત્રમાં શ્રમનું સૌથી વધુ મહત્વ છે. દરેકે કોઈને કોઈ શ્રમ દરરોજ કરવો જોઈએ. શ્રમ આ જ ત્રણ લોકમાં થાય છે. ભૂઃ, ભૂવઃ અને સ્વર્ગલોક જ શ્રમનું ક્ષેત્ર છે. આ શ્રમના ક્ષેત્રમાં સ્વાધ્યાય જ સૌથી મોટો શ્રમ છે. યોગ ભાષ્યકાર વ્યાસનું કહેવું છે કે :-

સ્વાધ્યાયાદ્યોગમાસીત યોગાત્સ્વાધ્યાયમામનત્તુ ।

સ્વાધ્યાય યોગસમ્પત્તયા પરમાત્મા પ્રકાશતે ॥

૧/૨૮

અથાત્ સ્વાધ્યાય દ્વારા પરમાત્મા સાથે યોગ કરવાનું શીખી શકાય છે અને સમસ્વરૂપ યોગથી સ્વાધ્યાય કરી શકાય છે. યોગપૂર્વક સ્વાધ્યાયથી જ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે.

પોતાને ઓળખવા માટે સ્વાધ્યાયથી સારો કોઈ બીજો ઉપાય નથી. એટલે સુધી કે અનાથી ચાઢિયાતું બીજું કોઈ પુષ્ય પણ નથી. શતપથ બ્રાહ્મણમાં લઘું છે કે -

ભાવનંંદ વા ઈમાં પૂઠિયી વિતોન પૂર્ણાદદલોકં જયતિ ત્રિસ્તાવનંંજયતિ ભૂયાંસં વાક્યય ય એવં વિદ્ધાન્ અહરહઃ સ્વાધ્યાયમધીતો

જોટલું પુષ્પ આ ધનધાન્યથી ભરપૂર પૃથ્વીને દાનમાં આપવાથી મળે છે તેનાથી ત્રણગણું પુષ્પ તથા એનાથી પણ વધુ પુષ્પ સ્વાધ્યાય કરનારને મળે છે.

માનવજીવનનો ધર્મ જ એકમાત્ર આધાર છે. આ ધર્મના યજા, અધ્યયન અને દાન એ જ ત્રણ આધાર છે:-

ત્રયોધર્મસ્કન્ધા પજોડધ્યયનં દાનામિતિ । દાનદોર ૨/૩૨/૧

પોતાના સ્વત્વને છોડવું તે દાન કહેવાય છે અને પોતાનું કર્તવ્ય કરવું એ યજા કહેવાય છે, પરંતુ સ્વત્વને છોડવું અને કર્તવ્ય કરવાનું શાન આપનાર તથા તેની તૈયારી કરીને માર્ગ પર આગળ ચલાવનાર સ્વાધ્યાય અથવા અધ્યયન છે.

કોઈ કોઈ મહાપુરુષોનું કહેવું છે કે સ્વાધ્યાય તો તપ છે. તપ દ્વારા શક્તિનો સંચય થાય છે. શક્તિના સંચયથી મનુષ્ય શક્તિવાન બને છે. ચમત્કારોને નમસ્કાર કરનાર ઘણા હોય છે, પરંતુ જેની પાસે શક્તિ નથી તેનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. આથી જ જે તપસ્વી છે તેનાથી બધા ભયભીત રહે છે અને તેના ભયથી સમાજ પોતપોતાનાં કર્તવ્યોનું સાંગોપાંગ પાલન કરે છે.

તપનું મુખ્ય અંગ છે એકાગ્રતા. નિરંતર, ઉત્કંઠાપૂર્વક એકાગ્રતાથી જે કાર્ય નિશ્ચિત સમય પર કરવામાં આવે છે તેમાં જરૂર સફળતા મળે છે. ઉત્કંઠાથી મેરણા મળે છે અને મનના વિશ્વાસમાં દફ્તા આવે છે. દફ્તા વિના ફુનિયાનું કોઈ પણ કાર્ય સફળ નથી થયું. ઘણી વખતે વ્યક્તિની એકાગ્રતા માટે દફ્તાની જ અપેક્ષા રહે છે અને જ્યારે નિયમિતતા આવી જાય છે ત્યારે આ બધું મળીને તપનું રૂપ ધારણ કરે છે. આ તપ આત્મા પર પડેલા મેલને દૂર કરશે અને ચમક આપશે.

તપણું એક માત્ર કાર્ય આત્મા પર પડેલા મેળને અથવા આવરણને દૂર કરવાનું જ છે. વ્યાસ ભગવાને સ્વાધ્યાયને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનાર એટલા માટે જ ગણાવ્યો છે કે જે આવરણના અંધકારમાં દુદી ગયું છે તેને પ્રગટ કરવા માટે અંધકાર દૂર કરવો જરૂરી છે.

જીવનનો ઉદ્દેશ્ય ગમે તે હોય, તે ઉદ્દેશ્ય સુધી જવા માટે સ્વાધ્યાયની જરૂરિયાત હોય છે. સ્વાધ્યાય જીવનના ઉદ્દેશ્ય સુધી પહોંચવા માટે આવતી ક્ષતિઓને દૂર કરી શકે છે. જે સ્વાધ્યાય નથી કરતા તેઓ ક્ષતિઓ દૂર નથી કરી શકતા. એટલા માટે પછી એ બ્રાહ્મણ હોય કે શૂદ્ર, પ્રત્યેક વ્યક્તિનું લક્ષ્યથી પતન થઈ શકે છે.

સ્વાધ્યાયને શ્રમની સીમા કહેવામાં આવે છે. શ્રમમાં જ પૃથ્વીથી લઈને અંતરિક્ષ તથા સ્વર্গ સુધી સમસ્ત કર્મ સમાયેલાં છે. સ્વાધ્યાય વગર સંપૂર્ણ રીતે કર્મ નથી થઈ શકતું અને સંપૂર્ણ થયા વગર સિદ્ધ મળતી નથી. તેથી જ સંપૂર્ણ સિદ્ધિઓનો એક જ મૂળ મંત્ર છે સ્વાધ્યાય, આત્મનિરીક્ષણ.

આત્મનિરીક્ષણમાં પોતાની શક્તિનું નિરીક્ષણ તથા પોતાનાં કર્માનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે. શક્તિ મુજબ કામ કરવાથી જ સફળતા મળે છે. કઈ શક્તિ કયા કાર્યની સફળતામાં મદદરૂપ થઈ શકે તેના જ્ઞાન વગર સફળતા નથી મળતી. જ્ઞાનનું સાધન પણ સ્વાધ્યાય જ છે. એટલા માટે જ્ઞાન હોય અને આળસથી તે ભુલાઈ ગયું હોય તો પણ સ્વાધ્યાયની જરૂરિયાત રહે છે. એકરસ થઈને જે જે કાર્ય કરવામાં આવે છે, સંપૂર્ણ શક્તિ જે કાર્યમાં લગાવવામાં આવે છે તેની સિદ્ધિમાં સહેજ પણ શંકા ન રાખવી જોઈએ. એટલા માટે આ લોક અને પરલોક-બંને જગ્યાની સિદ્ધ માટે, આત્મકલ્યાણ માટે નિરંતર સ્વાધ્યાય જરૂરી છે. નિરંતર સ્વાધ્યાય ન કરવાથી શરીરમાં, મનમાં, બુદ્ધિમાં તથા પ્રાણમાં જડતા પ્રવેશી જાય છે તથા મનુષ્ય આળસુથઈ જાય છે. આળસ માણસનો સૌથી મોટો શરૂ

છે. એ એને અધ્યવચ્ચે જ અટકાવી દે છે. આપસ એને ધ્યેય સુધી પહોંચવા દેતી નથી. એટલા માટે આર્થ ઝાણિઓને કહું છે -

સ્વાધ્યાયન્માપ્રમદઃ - સ્વાધ્યાયમાં આપસ ન કરો અને અહરહઃ
સ્વાધ્યાયમધ્યોત્ત્વઃ - દિવસરાત સ્વાધ્યાયમાં રચ્યાપચ્યા રહો.

વાસ્તવિક શિક્ષણ સ્વાધ્યાય દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે

સંસારમાં શિક્ષણને એક એવી શક્તિ ગળવામાં આવે છે, જેની મદદથી મનુષ્ય પણ જેવી અવસ્થામાંથી બહાર નીકળીને વિવેકશીલ પ્રાણી બની શકે છે. એટલા માટે જ વર્તમાન સમયમાં સાર્વજનિક શિક્ષણ પર સૌથી વધુ ભાર મૂકવામાં આવે છે અને બધે જ સ્કૂલો અને કોલેજોની સંખ્યા જરૂરથી વધતી જાય છે. શિક્ષણથી મનુષ્યનો માનસિક સંસ્કાર થઈ જાય છે અને એની બુદ્ધિ ચમકી ઉઠે છે, પરંતુ આ ત્યારે જ શક્ય છે કે જ્યારે આપણે વાસ્તવિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ. બેચાર વર્ષ અથવા થોડાં વધુ વર્ષો કોઈ શાળામાં થોડાંઘણાં પુસ્તકો વાંચી લેવાં અને એક બે પરીક્ષા પાસ કરી નાંખવી એ કોઈ વાસ્તવિક શિક્ષણ નથી. સ્કૂલમાં તો વાંચવા લખવાની પ્રક્રતિ શીખવવામાં આવે છે અને અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે અને પછી જ્યારે આપણે પોતે એ શિક્ષણની મદદથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને ઉપયોગી ગ્રંથોનો મનનપૂર્વક સ્વાધ્યાય કરીએ છીએ ત્યારે વાસ્તવિક જ્ઞાન આપણા અંતરમાં સીધેસીધું જીતરી જાય છે અને આપણે એનો ઉપયોગ કરીને અથવા એ મુજબ આચરણ કરીને સ્વયં લાભ મેળવીએ છીએ અને સમાજની ભલાઈ કરવા માટે શક્તિમાન થઈએ છીએ.

સ્વાધ્યાયનો અર્થ છે આત્મશિક્ષણ, જેમાં આપણે આત્મચિંતન, મનન અને અધ્યયનનાં સમાવેશ જોઈ શકીએ છીએ. જ્યારે આપણે પોતે પરિશ્રમ કરીને કોઈ વસ્તુવિશેષનું સમાપ્તાન કરીએ છીએ અને

ઉત્તરોત્તર જીવ્ધાદિશામાં કોઈ નવીન વસ્તુની શોધના નિષ્કર્ષ પર પહોંચીએ ત્યારે તેને આપણે સ્વાધ્યાય દ્વારા મેળવેલ વસ્તુ કહીએ છીએ. નવીનતાનો શુભારંભ કોઈ સ્વાધ્યાયી વ્યક્તિ દ્વારા થાય છે અને એવું વિરલ સત્ત્વ એનાથી જ ચાલી રહ્યું છે. ઉત્તરોત્તર નવીનતાનો આવિષ્કાર થવો એનો અર્થ એ છે કે ઉન્નતિના શિખર પર આરોહણ કરવું. સ્વાધ્યાય દ્વારા મેળવેલું જ્ઞાન એ ખરેખર સાચું જ્ઞાન હોય છે. જે જ્ઞાન આપણે બળજારીથી કોઈ પાસેથી પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તે કાયમી અને નક્કર હોતું નથી. એ પિંજરામાં પુરાયેલ પોપટની માફક જરૂર વખતે આપણા મગજમાંથી છલાંગ ભરીને ગીડી જાય છે અને ફરી આવવાનું નામ નથી લેતું. જગતમાં જેટલા મહાન પુરુષો થઈ ગયા છે તેમના જીવનમાં માત્ર એ જ વિશિષ્ટતા રહી છે કે તેઓ પોતાના જીવનમાં નિરંતર સ્વાધ્યાયી રહ્યા છે. જેમ જેમ તેમનામાં સ્વાધ્યાયની માત્રા વધતી ગઈ તેમ તેઓ જગતમાં વધુ ને વધુ યશસ્વી થતા ગયા અને સફળતા મેળવતા ગયા.

શિક્ષણની પૂર્ણતા સ્વાધ્યાય દ્વારા થાય છે. જે શિક્ષણપદ્ધતિમાં ઈશ્વરે દીધેલ શક્તિઓનો જેટલો વધુ વિકાસ કરવાની ક્ષમતા હોય છે તે તેટલી વધુ સફળ પદ્ધતિ કહેવાય છે, કારણ એ પદ્ધતિ દ્વારા આપણી એ શક્તિઓ વધુ ખીલે છે. સ્વાધ્યાય મારફત એ શક્તિઓનો તેને અનુરૂપ વિકાસ અને પરિવર્તન થાય છે. જો એ દ્વારા આપણને કોઈ શબ્દનો પ્રારંભિક પરિચય મળે, તો સ્વાધ્યાય દ્વારા આપણે એ શબ્દના ગીડાડા સુધી પહોંચીએ છીએ. બંનેમાં અભિન્ન ગાઢ સંબંધ છે. શિક્ષણનો અર્થ આપણે અહીં લખવા કે વાંચવા પૂરતો જ મયારીદિત ન સમજવો જોઈએ. બાળકને માતા 'તાઈ' અને 'અંબા' કહેવાનું શીખવે છે તેને પણ આપણે પ્રારંભિક શિક્ષણ કહીશું. જે વ્યક્તિ લખવા-વાંચવાનું જીણતી ન હોય તે પણ સ્વાધ્યાયી થઈ શકે છે અને સ્વાધ્યાય દ્વારા વાંચવા-લખવાની કળા એને આપણને આવડી જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આદર્શ

શિક્ષણ દ્વારા આપણે સ્વાધ્યાયી બની શકીએ છીએ. બંને એકબીજા વડે જ સાધ્ય બને છે. અહીં તમે એક પ્રક્રિયા પૂર્ણશો કે શિક્ષિતોની સંખ્યા તો પૂરતી છે, તો શું એ એટલા બધા સ્વાધ્યાયી પણ છે? એનો જવાબ એ છે કે જો આ શિક્ષિતોની શારીરિક, માનસિક, નૈતિક તથા વાવતાવિક વગેરે શક્તિઓનો વિકાસ તથા ઉદ્દ્દ્દેશ મેળવેલ શિક્ષણથી થયો હશે તો, બેશક તેઓ સ્વાધ્યાયી હશે. ઉપરોક્ત શક્તિઓના વિકાસનો આધ્યારસ્થંભ વિશેષ પ્રકારની શિક્ષણપ્રક્રિયાનું સમાયેલો છે. જો આપણી શિક્ષણપ્રક્રિયા દોષિત હોય તો સ્વાભાવિક છે કે આપણી શક્તિઓ નાશ પામશે. એટું નથી કે કોઈ પણ વ્યક્તિ ઉપરોક્ત શક્તિઓ વિના આ જગતમાં આવી હોય. બધામાં આ શક્તિઓનો સમાવેશ થયેલો હોય છે. સંસ્કાર અને શિક્ષણ દ્વારા તે ઘટે કે વધે છે. જેવી રીતે જીછરતા છોડના વિકાસ માટે પૂરતા પ્રમાણમાં પાણી, પ્રકાશ અને હવા ન મળે તો તે તરત જ પીળો પડીને તથા કરમાઈને નાશ પામે છે. આપણી ઇચ્છરદા એ શક્તિઓનું પણ એટું જ છે. યોગ્ય શિક્ષણના અભાવે એમનો નાશ થવો સ્વાભાવિક છે. તે વખતે આપણે કહીએ છીએ કે અમુક છોકરો પોતાના જીવનની શરૂઆતથી જ મૂર્ખ અને મંદ બુદ્ધિનો છે. એનામાં કોઈ પણ રીતે કામ કરવાની ક્ષમતા લેશમાત્ર નથી. ત્યાં પ્રકૃતિનો દોષ નથી. શિક્ષણ અને સંસ્કારનો દોષ હોય છે. કોઈ વસ્તુને જોવાની શક્તિ તો બધાને મળી છે, પરંતુ નિરીક્ષણની શક્તિ તો તેનામાં રહેલી હોય છે, જેની શક્તિ શિક્ષણ ઉપરાંત સ્વાધ્યાય દ્વારા વિકાસ પામી હોય. જાડ પરથી ફળ અને પાન નીચે ખરી પડે છે એ લોકો આદિકાળથી જોતા આવે છે, પરંતુ સર આઈજેક ન્યૂટન જ એક એવી વ્યક્તિ હતી, જેની નિરીક્ષણશક્તિએ એ બાબત સાબિત કરી દીધી કે પૃથ્વીમાં આકર્ષણ શક્તિ છે. આમ જોવા જઈએ તો લખવા-વાંચવા, હરવા-ફરવા, જોવા-સાંભળવાની તથા સ્થૂળ જગતની વાવહારિક

બાબતોનું જ્ઞાન તો મોટે ભાગે બધા શિક્ષિત લોકોમાં હોય છે, પરંતુ શું તેઓ પૂર્ણ શિક્ષિત હોય છે? સ્વાધ્યાય વગરનું શિક્ષણ વ્યર્થ અને બિનઉત્પાદક હોય છે અને સ્વાધ્યાયી ન હોય એવો શિક્ષિત પણ આશિક્ષિત જ છે.

શિક્ષણ અને સંસ્કાર સિવાય સ્વાધ્યાયી વ્યક્તિઓમાં કેટલાક અલોકિક ગુણ પણ હોય છે. એમના વિચારોમાં દૃઢતાનો ગુણ હોવો અત્યંત જરૂરી છે, કારણ કે સ્વાધ્યાયની સાધના કરતાં કરતાં એમને કેટકેટલી જગ્યાએથી વિચલિત થવું પડે છે. કોઈવાર નુકસાન પણ વેઠવું પડતું હોય છે, ત્યારે જ અને સફળતા મળતી હોય છે. એ સાચું છે કે સારું કાર્ય હંમેશાં મુશ્કેલીથી પાર પડતું હોય છે. એકલબ્ય જ્યારે ગુરુ દ્રોષાચાર્યને ત્યાં શિક્ષણ માટે જાપ છે ત્યારે ગુરુદેવ કેવા શબ્દોમાં એને હડ્ઘૂત કરે છે. જે એનામાં દૃઢ સંકલ્પ ન હોત તો તરત જ તે નિરાશ થઈને પોતાને ધેર ભાગી જાત, પરંતુ એમ ન થતાં એની સ્વાધ્યાયની ભૂખ એથી વધુ જાગૃત થઈ ઊઠે છે. પરિણામે એક દિવસ એ જ એકલબ્ય અર્જુનથી પણ આગળ વધીને શ્રેષ્ઠ ધનુર્ધરના રૂપમાં ગુરુદેવની સમક્ષા આવે છે. હવે તમે અંદાજ લગાવી શકશો કે સ્વાધ્યાયમાં એટલી તાકાત છે કે શિક્ષક વગર અને માર્ગદર્શન વગર પણ સફળતાપૂર્વક આગળ વધી શકાય છે.

સ્વાધ્યાયી વ્યક્તિઓમાં એકલતા અને લોકકલ્યાણની ભાવના વધારે હોય છે. એ વાત સ્વાભાવિક છે કે એકલતામાં પોતાના મગજનું સંતુલન સૌથી વધુ રાખી શકીએ છીએ. કવિઓ અને કલાકારોનાં જીવનચરિત્ર વાંચતી વખતે આપણાને એમના પ્રારંભિક જીવનનાં પાનાં ઉથલાવવાથી ઘ્યાલ આવશે કે તેમણે એકાંત અવસ્થામાં કલાકો સુધી ગણગણ્યા કર્યું હોય છે. હા, નીરવતા અને કુદરતને ગાઢ સંબંધ છે. એકલતાપ્રેય વ્યક્તિ કુદરતપ્રેમી હોય છે. જ્ઞાનનો અગાધ સમુદ્ર કુદરતમાં ધ્વનકતો

હોય છે. સ્વાધ્યાયી એ મહાસાગરમાં ઝુબકી મારે છે અને મોતીઓની માળા લઈને ઉપર આવે છે.

સદાચાર અને સ્વાધ્યાય વચ્ચે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. સદ્ગ્યારિઅશીલ વક્તિ જ સેવાભાવી હોય છે. ખરાબ ચારિઅવાળી વક્તિમાં એટલું સામથ્ર ક્યાંથી હોય કે તે કોઈ વસ્તુ પર વધારે સમય સુધી મનન અને અધ્યયન કરી શકે? અની નૈતિક શક્તિ નાશ પામેલી હોય છે, તેથી તે યોગ્ય-અયોગ્યની તથ્યપૂર્વિત્થા વિવેકપૂર્વિવેચના જ કરી શકતી નથી. જ્યારે અમનામાં વિવેચના કરવાની શક્તિ જ નથી હોતી તો પછી ભલા તેઓ આગળ ક્યાંથી વધી શકે? સદાચારથી જ શારીરિક સ્વાસ્થ્ય તથા ઔદ્ઘોગિક પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન મળે છે. સ્વાસ્થ્ય વિના સંસારમાં આપણે કોઈ પણ પ્રકારની સાધના કરી શકતા નથી તથા ઔદ્ઘોગિક પ્રવૃત્તિમાં આપણે સહેવ આગળ વધવામાં ખચકાટ અનુભવીએ છીએ.

સ્વાધ્યાયી પુરુષોવાળા દેશનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ હોય છે અને તે જ ઉત્તિશીલ રાષ્ટ્રોની સાથે બેસવાનો અવિકારી પણ છે. આપણાને સ્વાધ્યાયી બનાવવા માટે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ વિશેષ સહયોગ આપે છે. શિક્ષણપદ્ધતિ જ એવી હોવી જોઈએ કે આપણી ઈશ્વરદા શક્તિઓનો વિકાસ થઈ શકે. એ શક્તિઓનો વિકાસ થવાથી આપણામાં ઉપરોક્ત ગુણો સ્વાભાવિક રીતે વિકસી શકે. આ દાણિએ જોઈએ તો આધુનિક શિક્ષણપદ્ધતિ અત્યંત દોષયુક્ત છે અને આપણાને નકામા બનાવી દે છે.

સત્સંગનો માર્ગ અને એના લાભ

સાંસારિક મનુષ્યો માટે આત્મોદ્ધારના અનેક માર્ગો બતાવવામાં આવ્યા છે, જેવા કે જ્ય, ત્ય, યોગ, તીર્થ, દાન, પરોપકાર, પજ વગેરે. આ બધાં કાર્યો જો યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો મનુષ્ય આત્મોનાતિની સીડી પર ચઢવા માટે અને પરમાત્માની નજીક જવા

માટે યોગ્ય બને છે, પરંતુ આ બધાં ધાર્મિક કાર્યો માટે સત્તસંગ હોવો જરૂરી છે. સત્તસંગ વગર મનુષ્યની રૂચિ આપમેળે જ આ કાર્યો તરફ વળી જાય એવું બહુ ઓદૃષ્ટ જોવા મળે છે. મોટે ભાગે મનુષ્ય કોઈ ને કોઈ નશ્ચકના અથવા દૂરના સંતપુરુષના ઉપદેશ અથવા પ્રેરણાથી જ આત્મોનતિના માર્ગ તરફ આકર્ષિત થાય છે. એટલા માટે ‘યોગવાસિષ્ઠ’ માં કહેવાયું છે કે ---

यः स्नातः शीत शितिया साधु संगति गंगया ।

किं तस्य दानैः किं तपोभिः किमध्वरैः योगवा ॥

અથડાત જે વ્યક્તિ સાહુસંગતરૂપી શીતળ નિર્મળ ગંગામાં સ્નાન કરે છે તેને પદ્ધતિ કોઈ તીવ્ય, તપ, દાન, યજ્ઞ, યોગ વગેરેની શી જરૂર છે?

મનુષ્યનું સર્વપ્રથમ કર્તવ્ય સંસારમાં એ જ છે કે એ પોતે અને પોતાના પ્રિયજનોને સત્તસંગ તરફ વાળે. જો તમે તમારા સંતાનને સુખીજીવન વ્યતીત કરવા માટે વિદ્યા, બુદ્ધિ, બળ વગેરે મેળવવાનો ઉપદેશ આપતા હો, એને માટે દરેક પ્રકારનાં સાધનો કામે લગાડતા હો, જે કાંઈ શક્ય હોય તે માટે પ્રયત્ન કરતા હો, પરંતુ આ બધી વાતો સાથે તમે એમને સત્તસંગ માટે પ્રેરણાન આપી હોય, એમને નીચે હલકી વૃત્તિવાળા માણસો સાથે સોબત કરવા દીધી, તો બીજી બધી સફળતાઓ નકામી બની જશે. સત્તસંગ જ એવી પ્રેરકશક્તિ છે, જે અન્ય પ્રકારની શક્તિઓને ઉપયોગ અને હિતકારી માર્ગ પર ચલાવે છે. એનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણે આજકાલ બધે દેખાઈ રહ્યું છે. બધી રીતે સમજુ, ચતુર અને વિદ્યાસંપન વ્યક્તિઓ ખોટા કામમાં પડી ગઈ છે. ચોર અને ડાકુઓમાં પણ કોલેજમાંથી ઉચ્ચશિક્ષણ લીધેલી વ્યક્તિઓ જોવા મળે છે. અનેક ઉચ્ચ પદવી ધરાવનાર અને જાહેરજીવનમાં ઘ્યાતિપ્રાપા વ્યક્તિ ડાકુગીરી, લુંટ અને અપહરણ જેવાં તદ્વન હલકાં કાર્યોમાં ભાગ લે છે. વિદ્યા અને બુદ્ધિનો આવો દુરૂપયોગ સત્તસંગના અભાવનું પરિણામ છે. જો આવી

વ્યક્તિઓને પહેલેથી જ એવો ઉપદેશ મળ્યો છોત કે સાંસારિક ધન, વૈજ્ઞાનિક અને સફળતા જ્યાં સુધી તેઓ સાચા રસ્તા પર ચાલે, એમનો સાચો ઉપયોગ કરે ત્યાં સુધી જ કલ્યાણકારી રહે છે, તો તેઓ આ ખોટા માર્ગને પસંદ ન કરત. જો આ શક્તિઓનો દુરૂપયોગ કરવામાં આવશે તો એ જરૂર નુકસાનકારક અને પતન લાવનાર સાબિત થશે. એટલા માટે માતાપિતા અને વાલીઓનું કર્તવ્ય છે કે તેઓ શરૂઆતથી જ બાળકોના શિક્ષણમાં લખવા-વાંચવાની સાથે સાથે સદ્ગુણોના વિકાસ માટે પણ અવશ્ય ધ્યાન આપે. આજના જમાનામાં સ્કૂલો અને કોલેજોમાં જે નિરુંકૃતા અને નૈતિક પતનનાં લક્ષણ દેખાઈ રહ્યાં છે એનું મુખ્ય કારણ એ જ છે કે આજના જમાનામાં વિદ્યાર્થીઓને કેવળ પુસ્તકિયું જ્ઞાન આપવાને જ માતાપિતાએ પોતાનું કર્તવ્ય સમજ લીધું છે. તેઓ આ બાબતનો વિચાર નથી કરતા કે આધુનિક શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં વાતાવરણ કેવું છે અને ત્યાંના અનેક વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોમાં ચરિત્રછીનતાનો દોષ કેટલી હદ સુધી વધી ગયો છે? અમારો તો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તો એવી જ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં મોકલવામાં આવે કે જ્યાં એમને સારી સોબત મળે અને માનવજીવનના સદ્ગુણોની પ્રેરણા મળી શકે. આમ કરવામાં જો પુસ્તકિયા પદ્ધતિથી લખવા-વાંચવામાં અને ડિઝ્રીમાં મોકું થાય તો પણ એને વાંધાજનક ન ગણતું જોઈએ.

આ રીતે નવ્યુવકો અને પુખ્લ ઊભરની વ્યક્તિઓનું એ કર્તવ્ય થઈ પડે છે કે તેઓ જ્ઞાતે પોતાની આજુબાજુના વાતાવરણ પર નજર રાખે અને આ વિષયમાં હંમેશાં સાજાગ રહે કે એમની સોબત ચરિત્રછીન વ્યક્તિઓની સાથે તો નથી ને? જો તેઓ આ બાબતમાં સાવધ રહે તો બધા પ્રકારની ઉત્ત્રત્વ સાધવામાં આગળ વધી શકશે. હિતેચુંઓ ઉપરાંત તેમણે નિયમિત રૂપે ઉચ્ચ કોટિના જ્ઞાની અને મહાત્મા પુરુષોના સંપર્કમાં

આવવાનું જરૂરી ગણવું જોઈએ. અમારો કહેવાનો આશય એ નથી કે તેઓ જંગલો અને પછાડોમાં જ સાધુ, મહાત્મા અગર સિદ્ધપુરુષોને શોધતા ફરે, પરંતુ તેઓ પોતાના શહેરમાં જ કોઈ ચરિત્રવાન વિદ્ધાન ઉપદેશક અથવા સારી સંસ્થાના સંપર્કમાં રહીને ઠીક લાગે ત્યારે, સમય મળે ત્યારે, તેમના વિચારો દ્વારા સફ્રવિચાર પ્રછણ કરતા રહે, તો તેમની માનસિક ઉન્નતિ થતી રહેશે અને તેઓ હુગુણોથી દૂર રહી શકશે. જ્યાં આ બધાં માંથી કોઈ સાધન ન હોય ત્યાં તેમણે નિયમિત રીતે સારા ગ્રંથો તથા આત્મનિર્ણય કરવામાં મહદૃપ થાય તેવાં પુસ્તકોનું વાંચન કરવું જોઈએ. આનાથી પણ મન ખરાબ વિચારોથી બચી શકશે અને સારી ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થયા કરશે.

સત્સંગથી વિવેક જાગૃત થાય છે અને મનુષ્ય સારાનરસાનો નિર્ણય કરી શકે છે. જગતમાં હંમેશાં અનેક ઘટનાઓ બન્યા કરતી હોય છે, જેમાંથી કોઈ ને કોઈ નો સારીનરસો પ્રભાવ હંમેશાં આપણા પર પડતો હોય છે. જો આપણે એ ઘટનાઓની વાસ્તવિકતાઓને નહિ સમજીએ અને એમની સારીનરસી અસરોથી આપણા આંતરિક મનને દૂર રાખવાનું સામર્થ્ય નહિ રાખીએ તો જરૂર આપણે કાણિક સુખ અને દુઃખના પ્રવાહમાં વહેતું પડશે. આ રીતે સમયાંતરે સંજોગોના હાથનું રમકું બનવું મનુષ્યને ન તો શોભા આપે છે કે ન તો હિતકારી સાબિત થાય છે. આપણું મનુષ્યત્વ એમાં છે કે આપણે સુખદુઃખ બંનેમાં આપણું માનસિક સંતુલન સ્થિર રાખીએ અને આસક્તિના ભાવને શક્ય હોય ત્યાં સુધી ઓછા કરીએ. આ પ્રકારની મનોવૃત્તિ સત્સંગ અને સ્વાધ્યાય દ્વારા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તુલસીદાસજીએ સાચું જ કહ્યું છે:

મતિ કીરતિ ગતિ ભૂત ભલાઈ, જબ જેહિં જતન જહાં જો પાઈ ।

સો જાનત સત્સંગ પ્રભાઉ, લોકહુ વેદ ન આન ઉપાઉ ॥

ભારતની પ્રાચીન કથાઓથી ખબર પડે છે કે અહીંના મોટા મોટા ઝષિયલિંગનો ખૂબ નાના કુળમાં જન્મ્યા હતા, પણ સત્સંગના પ્રભાવથી તેઓ જગત માટે પૂજ્ય બની ગયા અને આજે પણ એમનું નામ ખૂબ શ્રદ્ધા અને આદર સાથે લેવામાં આવે છે. વાલ્મીકિ પારથી, નારદજી દાસીપુત્ર, અગસ્તય ઘડામાંથી જન્મેલા, વશિષ્ઠજીને વેશ્યાપુત્ર માનવામાં આવે છે, પરંતુ આત્મપરાયણ સંતપુરુષોની સોબતને લીધે એમણે અકથનીય ઉન્નતિ સાધી અને ખૂબ જીચી પદવી સુધી પહોંચ્યા. આ ઉદાહરણોથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે જો કોઈ પોતાનું જીવન સાર્થક કરવા ઈચ્છાતો હોય, પોતાના આ જન્મનો સદ્ગુપ્ત્યોગ કરવાની ઈચ્છા રાખતો હોય તો તેણે ત્યાગી, વિરક્ત ગુરુઓની સંગત જરૂર કરવી જોઈએ.

સત્સંગ અને સ્વાધ્યાય આ કંટકોથી ભરેલ જગતમાં પાર જીતરવા માટે ખૂબ ઉપયોગી સાધન છે. આજના જમાનામાં સ્વાર્થ અને અપહરણની જે ભયંકર આંધી આવી છે તેમાં તે જ વ્યક્તિ અડગ રહી શકે છે, જે સ્વાર્થી અને ધૂર્ત સ્વભાવવાળા લોકોથી દૂર રહીને સજ્જન અને સત્યગ્રિય વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધ રાખે છે. આવા શ્રેષ્ઠ સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓ જ્યાં સુધી શક્ય હશે ત્યાં સુધી તમને તમારા હિતની જ સલાહ આપશે અને ખરાબ રસ્તા પર તમને ચાલતા જોશે તો પહેલેથી જ સાવધાન કરી દેશે. સ્વાર્થી વ્યક્તિ તો એવા સમયે ઉપરથી બે ધક્કા મારશે, જેનાથી એને થોડોક લાભ થઈ શકે. એટલા માટે આત્મકલ્યાણ ઈચ્છુક મનુષ્યોએ આ સંબંધમાં હંમેશાં સાવધાન રહીને શ્રેષ્ઠ લોકોની સોબત જ કરવી જોઈએ.

